

Úvodní lekce C

U hláskových změn i u změn v chování přízvuku (tzv. prozodických) je třeba rozlišovat 2 odlišné typy: *historické (vývojové)* změny a změny *kombinační (syntagmatické)*. Jako změna historická se označuje taková, která proběhla v určitém vývojovém stádiu jazyka a po změně hláskového stavu přestal se její mechanismus uplatňovat; ty hlásky, které se v určité době měnily, později už změně nepodléhají (z češtiny je možno jako příklad uvést změnu [g] > [h] ve 13. stol.). Naproti tomu změna kombinatorická je změna, jejíž mechanismus je živý a je vázán na určitou kombinaci (syntagma) hlásek: mluvčí ho při tvorbě výpovědi samostatně uplatní, dojde-li k takové kombinaci (v češtině je možné uvést spodobu znělosti, např. -tb- > [db], -dp- > [tp], srov. *platba, odpis*).

1. Prozodické (přízvukové) změny

1.1. Nejdůležitější historická změna přízvuku byla už zmíněna: šlo o přechod melodického přízvukového typu na důrazový v hellénistickém období. Řečtina doby římského císařství má už důrazový přízvuk prodlužující kvantitu vokálu.

1.2. Syntagmatické prozodické změny v klasické řečtině souvisejí s existencí slov přízvukově nesamostatných, tzv. *enklitik (příklonek)* a *proklitik (předklonek)*. Tato slova vytvářejí jediný přízvukový celek s předcházejícím, resp. následujícím výrazem (tzv. *přízvukové slovo*), a tím mohou ovlivňovat charakter přízvuku tohoto výrazu.

Přesná pravidla pro chování přízvuků ve spojeních s enklitiky a proklitiky jsou uvedena v gramatice (§§ 32-36).

2. Hláskové změny

2.1. Historické hláskové změny

2.1.1. Kontrakce (kolem r. 1000 př. Kr.)

Skupina dvou vokálů splývá tak, že vzniká jediný vokál dlouhý (výjimku představují skupiny s druhým vokálem ι nebo υ, které tvoří s tímto vokálem diftong).

Při kontrakci hlásek platí o charakteru výsledné hlásky tato pravidla přednosti:

1. široký vokál získává převahu nad úzkým;
2. zadní vokál získává převahu nad předním a středním;
3. při styku předního a středního má převahu první v pořadí.

O charakteru přízvuku výsledné hlásky platí:

1. přízvuk je průtažný, pokud byl v kontrahované skupině přízvukován první vokál;
2. přízvuk je ostrý, pokud byl akcentován druhý vokál;
3. přízvuk ve slově zůstává beze změny, pokud přízvuk nepřípadal na kontrahovanou skupinu vokálů.

Příklady:

- a) kontrakce různě širokých vokálů: ποιέητε > ποιήτε, δηλόω > δηλώ,
μισθώουσα > μισθῶσα
- b) kontrakce zadního vokálu s jiným: ζήω > ζῶ, ριγόει > ριγοῖ
- c) kontrakce předního a středního vokálu: Ἄθηνάα > Ἄθηνα̃, γένεα > γένη, τιμάει > τιμα̃, λύεαι > λύη

2.1.2. Zánik [s] a tzv. první náhradní dloužení (kolem r. 1000 př. Kr.)

2.1.2.1. Hlásky [s] mezi vokály zaniká a vyvolává kontrakci: λύεσαι > λύη, ἐφίλεσο > ἐφίλου apod.

2.1.2.2. Hlásky [s] v sousedství nazál zanikala a vyvolávala tzv. první náhradní dloužení: prodloužení vokálu před skupinami [ns], [ns] apod. K tomuto dloužení došlo kolem r. 1000 a jeho výsledky jsou proto postiženy následnou změnou [a:] > [æ:] (viz dále), např. σελάσνα̃ > σελα̃να̃ (> později σελήνη), ἔφανσα > ἔφανα̃ (> ἔφωνα), ἔτενσα > ἔτεινα, ἔκρινσα > ἔκρινα.

2.1.3. Zánik [a:] (kolem r. 900 př. Kr.)

Jde o charakteristickou změnu iónsko-attického dialektu, při níž hlásky [a:] přecházela na [æ:], např. δᾶμος > δῆμος, μάτηρ > μήτηρ, σελάνᾱ > σελήνη. Změna nenastala u [a:] po hláskách [e], [i], [r], např. σοφίᾱ, χώρᾱ. Hlásky [a:] se v klasické attičtině později znovu objevuje vývojem jiných hláskových skupin až po r. 900 př. Kr.

2.1.4. Zánik [n] a tzv. druhé náhradní dloužení (kolem r. 800 př. Kr.)

Hlásky [n] zaniká v řečtině 2 století po prvním náhradním dloužení, a to v těch případech, kde dalšími hláskovými procesy vznikla po skončení prvního dloužení opět skupina [ns] (zpravila z hláskových skupin [-ntj-] a [-nts-]). Vzhledem k tomu, že attická změna [a:] na [æ:] byla mezitím ukončena, dlouhé [a:] vzniklé tímto druhým dloužením se už v attičtině udrželo: τάνς > τᾶς, γίγαντς > γίγανς > γίγα̃ς.

2.1.5. Zánik [ʃ] (kolem r. 600 př. Kr.)

Hlásky ʃ (tj. bilabiální [w] výslovnostně blízké anglickému) mezi vokály zanikala až poté, co skončil proces kontrakce, takže po jejím zániku už ke kontrakci nedocházelo: např. véʃος > véος.

2.2. Syntagmatické hláskové změny

2.2.1. Kráze (ř. κρᾶσις, č. také *směšování*)

2.2.1.1. Zvláštní typ kontrakce, k níž v běžně mluveném jazyce docházelo při styku vokálů na švu mezi některými slovy, z nichž první vokálem končí a následující začíná. Kráze není ve spisovné řečtině závazná; v klasické próze se objevuje výjimečně, v poezii je jako lidový prvek mnohem častější. Výsledkem kráze je kontrahovaný celek zapisovaný jako jediné slovo; místo, kde došlo ke kontrakci, je označováno značkou ' (ř. κρωνίς), tvarově shodnou (v dnešní grafice) se znakem spiritus lenis. Tento grafický prvek se ale vypouští, jestliže by měl připadnout na stejnou slabiku jako přídech (tj. tehdy, když první ze slov, mezi nimiž dochází ke krázi, začíná na samohlásku); v tom případě je zapisován pouze přídech. Grafika kráze je od přídechu odlišitelná jen tehdy, když první ze slov, u nichž ke krázi dochází, začíná na konsonant: v tom případě se značka ' objevuje uprostřed slova po konsonantu, což je poloha pro přídech vyloučená. Kráze může nastat:

- mezi členy ὄ, οἰ, τό, τὰ a následujícím substantivem, např.: τὸ ὄνομα > τοῦνομα, τὰ ἐκεῖ > τάκεῖ;
- mezi vztažným zájmenem ὃ, ἃ a následujícím výrazem, např.: ἃ ἐγὼ > ἀγῶ, οὗ ἔνεκα > οὐνεκα;
- mezi spojkou καὶ nebo předložkou πρό a následujícím výrazem, např.: καὶ ἀγαθός > κάγαθός.

Ve všech ostatních případech se styk dvou vokálů neřeší v řečtině krázi, nýbrž elizí (viz níže).

2.2.1.2. Odlišně od kontrakce se výrazy καὶ a οἰ stahují tak, že jejich *i*-ová složka zaniká beze stopy (viz výše). Kromě toho bývá v rozporu s kontrakčními pravidly zachován vokál významově důležitějšího výrazu kvůli jednoznačnosti (to se týká především častých kontrakcí členu se slovem ἀνὴρ 'člověk, muž, chlap'): ὁ ἀνὴρ > ἀνὴρ, οἱ ἄνδρες > ἄνδρες. První složka kráze strácí přízvuk bez náhrady: καὶ ἐν > κᾶν, καὶ ἄν > κᾶν.

2.2.2. Elize (lat. *elisio*, č. také *odsouvání*)

2.2.2.1. S výjimkou případů, u nichž může (ale nemusí) docházet ke krázi, jsou všechny ostatní případy setkání krátkého vokálu na konci slov s vokálem na začátku následujícího řešeny v řečtině elizí koncového vokálu prvního slova. Elize je ve spisovném jazyce normou a v moderní grafice se namísto elidovaného vokálu zapisuje apostrof (po němž, na rozdíl od grafiky běžné v moderních jazycích, následuje mezera): ἀλλὰ ἐγὼ > ἀλλ' ἐγὼ, λέγει δὲ ὅς > λέγει δ' ὅς, ἐπὶ αὐτῷ > ἐπ' αὐτῷ.

Jestliže výraz následující po elizi začíná ostrým přídechem, přenáší se tato aspirace na konsonant předcházejícího výrazu: ἐπὶ ὄν > ἐφ' ὄν (ve skutečné výslovnosti [ep^hon]). Elize nenastává po *υ* a po některých slovech, např. πρό 'před', περί 'o, okolo', ἄχρι, μέχρι 'až do', τί '(ně)co'). Pokud jde o přízvuk, platí, že:

- koncový akut (gravis) předložek a spojek zaniká, např.: ἀπὸ ἐμοῦ > ἀπ' ἐμοῦ, ἀλλὰ ἐγὼ > ἀλλ' ἐγὼ;
- koncový akut (gravis) plnovýznamových slov přechází na předcházející slabiku, např.: οὐκ ἀγαθὰ ἦν > οὐκ ἀγάθ' ἦν, φημὶ ἐγὼ > φήμ' ἐγὼ;
- přízvuk jiného typu zůstává zachován: οὗτε ἐμοί > οὗτ' ἐμοί, ταῦτα ἔλεγον > ταῦτ' ἔλεγον.

Protože většina předložek (u nichž zpravidla dochází ke elizi) funguje v řečtině zároveň ve funkci slovesných předpon, uplatňuje se elizní pravidlo beze změny i v případech odvozování slov těmito předponami: παρά + ἔχω > παρέχω, ἀπό + ἦσαν > ἀπήσαν, μετὰ + ὁδος > μέθοδος.

2.2.3. Asimilace (lat. *assimilatio*, č. také *spodoba*)

Ve skupině dvou konsonantů se zpravidla první z nich artikulačně přizpůsobuje následujícímu (tzv. regresivní změna, v č. např. regresivní asimilace znělosti, viz str. 33). V řečtině přecházejí na první ze skupiny konsonantů kromě znělosti i jiné artikulační rysy, např. nazálnost (διάλειπ-μα > διάλειμ-μα), labiálnost (ἐν-μένω > ἐμ-μένω), aspirovanost (ἐλείπ-θην > ἐλείφ-θην) aj. Pravidelně se tento jev objevuje při spojování předpon (*prefixů*) nebo přípon (*suffixů*) s kořenem nebo kmenem slova; řada příkladů je uvedena v odst. 2.2.5.2.).

2.2.4. Disimilace (lat. *dissimilatio*, č. také *rozlišování*)

Jde o jev právě opačný nežli asimilace: hlásky se kvůli snazší vzájemné slučitelnosti artikulačně rozrůzňují (v češtině existují příklady na takový jev jen ojedinele: *žebřík* vzniklo disimilací ř ze staršího *řebřík*, hovorové *lejstra* disimilací r z lat. *re(g)istra*). I v řečtině je disimilace méně častý jev než asimilace. Nastává pravidelně jen ve dvou případech:

a) při styku dentál s následujícími konsonanty, zvl. jinými dentálami: taková skupina je artikulačně nevyslovitelná a vyžaduje modifikaci;

b) v případě koexistence více aspirátů v jednom slově: zatímco u aspirátů v bezprostředním kontaktu dochází k asimilaci (tj. první z nich aspiraci získává), u aspirátů stojících na počátku po sobě jdoucích slabik dochází k opačnému procesu — první z nich aspiraci ztrácí: φε-φουτευκα > πεφούτευκα, θι-θημι > τίθημι, χε-χουμαι > κέχουμαι. Z tohoto pravidla existuje ovšem řada výjimek; jednak případů, kdy aspiraci ztrácí druhá slabika (παιδεύθη-θι > παιδεύθητι), jednak případů, kdy k disimilaci nedochází vůbec v zájmu zachování významové jednoznačnosti slov.

2.2.5. V důsledku asimilace a disimilace dochází ve skupině konsonantů v řečtině k velkému množství hláskových změn, které jsou ve spisovném jazyce závazně vyznačovány i graficky. Typickým příkladem jejich uplatnění je odvozování slov. Zvlášť frekventované případy jsou uvedeny v následujících dvou tabulkách.

2.2.5.1. Ve skupině ražených konsonantů (okluzív) dochází k těmto změnám¹:

Typ okluzívy	v kombinaci s hláskami:			
	μ	σ	τ	θ
labiála (π, β, φ)	μμ	ψ	πτ	φθ
dentála (τ, δ, θ)	σμ	σ	στ	σθ

¹ Asimilace je vyznačena světle šedým odstínem, disimilace tučným tiskem; změny jiné povahy jsou ponechány bez vyznačení.

velára (κ, γ, χ)	γμ	ξ	κτ	χϑ
---------------------	----	---	----	----

Příklady u labiál:

κοπ+μα > κόμμα, βεβλαβ+μαι > βέβλαμμαι, γραφ+μα > γράμμα;
 τερπ+σις > τέρψις, φλεβ+σι > φλεψί, γεγραφ+σαι > γέγραψαι;
 (όπ+τος > όπτός), τριβ+τος > τριπτός, γεγραφ+ται > γέγραπται;
 έλειπ+θην > έλείφθην, έτριβ+θην > έτριφθην, (στρεφ+θεις > στρεφθεις).

2.2.5.2. Nazála v podléhá v kombinaci s ostatními konsonanty následujícím změnám:

Velára	v kombinaci s konsonanty									
	labiály			veláry			likvidy		nazála	sykavka
	π	β	φ	κ	γ	χ	λ	ρ	μ	σ
v	μπ	μβ	μφ	γκ	γγ	γχ	λλ	ρρ	μμ	σσ

Příklady:

έν+πίπτω > έμπίπτω, έν+βολη > έμβολή, έν+φρων > έμφρων, παν+καλός > πάγκαλος,
 συν+γράφω > συγγράφω, έν+χέω > έγχέω, έν+λείψις > έλλειψις, συν+θρέω > συθρέω,
 έν+μένω > έμμένω, συν-σιτέω > συσιτέω.

Cvičení

1. Upravte přízvuky v souladu s pravidly o přízvukování enklitik a proklitik (enklitika i proklitika jsou uvedena bez přízvuku, pouze tam, kde enklitikon získává v případě osamostatnění průtažný přízvuk, je tímto přízvukem označeno):

1. νεανίας τις - 2. νεανίαί τινες - 3. άνθρωποι τινες - 4. ανθρώπου τινος - 5. σοφός έστιν - 6. πολλοί είσιν - 7. λέγει τις τι μοι - 8. παιδες τινες - 9. άνθρωπος τις - 10. λέγετε μοι - 11. άνθρωπος έστι - 12. άλλά τοι - 13. Έπικούρος φησι - 14. μέμνησο σοῦ - 15. σῶμα ποτε - 16. είπε μοι - 17. δοκεί μοι - 18. πολλά σοι έστι βιβλία - 19. ταῦτα οῦ σοι φημι - 20. βασιλεῦσι τισι - 21. σε καλῶ - 22. άδικος έστι - 23. λόγος έστι - 24. νήσος τις - 25. οὔτοι είσιν - 26. ανθρώπων τινῶν - 27. είπον μοι - 28. βασιλεῦς τις - 29. εί ποτε τις μοι - 30. τί φημι - 31. άγαπῶ σε

2. Proveďte kontrakci:

1. έσταός - 2. έσταότων - 3. εὔνοος - 4. Έρμέα - 5. όστέον - 6. νόος - 7. ροοι - 8. πλήθεος - 9. χείλεα - 10. άλγέων - 11. έσιωπάετε - 12. είαιον - 13. άπατάοντες - 14. δουλόων - 15. δουλόουσα - 16. δουλόον - 17. δούλοε - 18. δουλόεσθαι - 19. χρυσέα - 20. εὔπλοος - 21. γένεος - 22. τιμάεν - 23. πειθός - 24. τριήρεος - 25. γενέοιν - 26. γένεα - 27. κέραα - 28. κεράοιν - 29. διπλόους - 30. χρυσέας - 31. φιλέης - 32. μεμνήοιο - 33. ήρωα - 34. άργυρέου - 35. οίκέομεν - 36. Αθηνάαν - 37. τίμαε - 38. τιμάηται - 39. τιμάομεν - 40. τιμάωσι - 41. τιμάουσι - 42. τιμάοιεν - 43. τιμάει - 44. τιμάη - 45. μνάα - 46. γέα - 47. ποίεε -

48. ποιέομεν - 49. ποιέωμεν - 50. ποιέουσι - 51. ποιέοιντο - 52. ποιέη - 53. ὄρθοε - 54. ὄρθόομεν - 55. ὄρθόη - 56. ὄρθόει - 57. ὄρθόωνται - 58. ὄρθόουσι - 59. ὄρθόοις - 60. νόω - 61. φέρηαι - 62. πειθόος - 63. ἀγέαι - 64. ἀγήαι - 65. αἰίδω - 66. αἰοιδή - 67. τιμάω - 68. τιμάεις - 69. τιμάομεν - 70. τιμάετε - 71. τιμάων - 72. ποιέων - 73. ποιέουσα - 74. ποιέον - 75. ποιέετε - 76. ἐποίεον - 77. ἐδούλοον - 78. ἐδουλοόμην - 79. ἐδούλοε - 80. ἐδουλόετο - 81. δουλόεν - 82. ποιέεν - 83. ἀνθεος - 84. ἀνθεα - 85. γενέων - 86. μείζοες - 87. λύηαι - 88. γέραος.

3. Proved'te elizi:

1. ὑπὸ ἄλλων - 2. τότε ἔλεγε - 3. ἀλλὰ ἀκούω - 4. ἀπὸ ἀρχῆς - 5. διὰ ὃ - 6. κατὰ ἐνιαυτόν - 7. κατὰ ἡμέραν - 8. ἀπὸ ἵππου - 9. οὐδὲ ἔλεγεν - 10. ἀλλὰ ἄγε - 11. τότε ἠγείτο - 12. ἔπειτα ἦκεν - 13. ἔπειτα ἠγγελον - 14. κατὰ ὀλίγους - 15. ἐπὶ οὖ - 16. ἐπὶ ἀριστερᾷ - 17. ἀπὸ οἴκου - 18. ἐπὶ ἐστίᾳ - 19. ἀλλὰ ἄκουε - 20. ἀπὸ ὀρώων - 21. τοῦτο ἔστι - 22. ὑπὸ ἑαυτοῦ

4. Proved'te elizi, kontrakci, asimilaci a disimilaci tam, kde je to nezbytné:

1. συνβιόω - 2. συνβουλεύω - 3. συνπειίθω - 4. συνφέρω - 5. σύνψηφος - 6. συγγενής - 7. συνκαλέω - 8. συναίρω - 9. συνξέω - 10. σεβνός - 11. στυφνός - 12. λήβσομαι - 13. σκάφω - 14. πράγσομεν - 15. ὀρύχσω - 16. λείψει - 17. φυλάκσουσι - 18. φεφίληκα - 19. ἔνλειψις - 20. ἐνμένω - 21. σύνμαχοι - 22. ἐνρίπτω - 23. συνράπτω - 24. σύνλογος - 25. συνσείω - 26. πέπραγται - 27. ἐπράγθη - 28. ἔτριβσα - 29. πραγτός - 30. ληβτέος - 31. ἔπδομος - 32. ἠγθην - 33. ἐλήβθησαν - 34. χεχάρηκα - 35. λεγθέντων - 36. λειπθῆναι - 37. οὐκ οὔτοι - 38. ἀντὶ οὖ - 39. μετὰ ὧν - 40. κατὰ ὦραν - 41. δέδεχμαι - 42. δόκμα - 43. νόμιδμα - 44. κεκομιδμένος - 45. πέπειθμαι - 46. ἐνγράφω - 47. ἐνκλίνω - 48. ἐνχέω - 49. ἐνβαίνω - 50. ἐνπλέω - 51. ἐνφανής - 52. ἐνψυχος